دوفصلنامه علمی ـ تخصصی جستارهایی در فقه پزشکی
سال چهارم/ شماره ۵/ بهار و تابستان ۱۳۹۹

Two quaterly scientific- specified Journal of Medical Jurisprudence
Year 4 No.5, Spring & Summer 2020

کرونا، احکام ثانویه، پزشکی مدرن روز، تعامل یا تقابل؟

□ سید حسین توکلی *

چکیده

احکام ثانویه را می‌توان متمّم احکام اوّلیه دانست، بدین معنا که اگر احیانا در مواردی تطبیق احکام اوّلیه دچار مشکل شخصی یا اجتماعی گردید، احکام ثانویه به مرحلهٔ اجرا در آید و این خود نوعی توسعه و پیش‌بینی در آیین مقدس اسلام است که در مواقع ضرورت از آن استفاده شود. و بدین ترتیب از عسر و حرج جلوگیری شده و حلّ مشکلات آسان گردد، ولی تشخیص موضوعات ثانوی نیاز به دقت کافی و آگاهی از احکام فقهی دارد. سوال اصلی که نگارنده در پی پاسخ به آن است اینکه؛ آیا پدیده یا ویروس کرونا را می‌توان ا ز مصادیق موضوعی برای اجرای احکام ثانویه دانست یا در نقطه مقابل آن قرار دارد؟ یا به عبارتی تعامل احکام ثانویه با پزشکی مدرن روز چگونه است؟تقابل یا تعامل؟ این نوشتا به صورت توصیفی تحلیلی این موضوع را مورد بررسی قرار می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: کرونا، احکام ثانویه، پزشکی روز، تقابل، تعامل، فقه اسلامی.

* دانش‌پژوه دکتری فقه مقارن جامعه المصطفی ﷺ العالمیه (tawakkoli1360@yahoo.com)..

بیان مسئله

جریان احکام ثانویه (*secondary rules*) به عنوان متمم احکام اولیه و نوعی توسعه و پیش بینی در فقه اسلامی مسبوق به سابقه بوده و موارد فراوان برای آن وجود دارد همچون تبدل حکم حرمت به جواز و عکس آن در موارد عسر، حرج، تقیه و ... در شرائط فعلی نیز با بروز و شیوع ویروس کرونا تصمیمات مهم اما سخت همچون مسدود شدن اماکن مذهبی؛ لغو اقامه نمازهای جمعه و جماعات که در سده‌های اخیر در جامعه اسلامی سابقه نداشته است همچنین تعطیلی امور علمی و فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی در زندگی مردم و ... سؤالات و بلکه شبهاتی را در اذهان عمومی به وجود آورد که چگونه ممکن است اموری از واجبات الهی به دلیل عروض یک عارض معطل شود و اساسا اتخاذ چنین تصامیمی آیا وجهه فقهی و شرعی دارد یا خیر؟ در فقه اسلامی بحثهای فراوانی تحت عنوان احکام اولیه و احکام ثانویه مطرح است؛ نویسنده در این تحقیق به دنبال این مهم است که آیا می‌توان از این بحث در خصوص مسأله مهم امروزی استفاده برد یا خیر؟

سؤال اصلی تحقیق: تعامل احکام ثانویه با پزشکی مدرن روز چگونه است؟ تقابل یا تعامل؟

فرضیه

با توجه به حکومت ادله احکام ثانویه بر ادله احکام اولیه و تعامل مثبت احکام ثانویه با توصیه‌های مؤکّد پزشکی روز رابطه وثیقی بین اجرای احکام ثانویه و مواردی چون تهدید کرونا وجود دارد. در فقه اسلامی با عارض شدن عناوین ثانوی، اجازه تخلّف از احکام اولیه داده شده و حتی گاهی تخلّف از آن واجب و لازم شمرده شده است که اصطلاحاً این گونه احکام، احکام ثانویه در فقه اسلامی نامیده می‌شوند.

مقدمه

پویایی فقه اسلامی و کثرت مسائل زندگی بشر با توجه به توسعه شبانه روزی ابعاد زندگی،

دو واقعیت انکار ناپذیر است. فقه اسلامی دارای ایدئولوژی و جهان بینی وسیع و همه شمول نسبت به همه مسائل پیش روی بشر است. چنین فقهی می‌بایست توانایی صدور احکام متناسب با پدیده‌های به و جود آمده در زندگی جوامع داشته باشد و در این خصوص نقش زمان و مکان بی‌تأثیر نیست. تاریخ زندگی جوامع انسانی و اسلامی شاهد وضعیت‌های اضطراری و اتخاذ تصامیم غیر عادی و فوق العاده بر اساس توصل به احکام ثانویه بوده است که در ظاهر با عقائد و باورهای رائج آنان تطابق نداشته و هضم آن مشکل می‌نموده است.

این روزها که در سالهای شگوفایی و اوج قدرت علمی و تکنولوژی و صنعتی بشر به سر می‌بریم مهمان ناخوانده‌ای وارد زندگی مردم در سراسر جهان شد به نام *covid19* که با غض بصر از تهدید بودنش فرصتی شد برای موازنه ایدئولوژی‌ها و انعطاف و عکس العمل‌های متناسب با شرائط موجود.

در حقیقت این تهدید بزرگ و بی‌سابقه زمینه‌ی خوبی را فراهم ساخت تا قدرتهای بزرگ علمی و صنعتی دنیا در غربال آزمایش قرار گیرند و میزان تأثیر گزاری آنها در کمک به بشر در شرائط بحرانی را نشان دهد. در این بین مجالی پیدا شد تا فقه اسلامی نیز مورد توجه قرار گیرد و فقهاء عظام آستین بالا زده و انعطاف و پویایی فقه را به رخ جهانیان بکشند.

مفهوم کرونا در لغت

مجموعه‌ای از امراض یا ویروس‌های فراگیر .(واسطی زبیدی، ١٤١٤، ج١٨، ص: ٣٥٧.) که عامل فساد هوا بوده و موجب از کار افتادن اعضاء تنفسی بدن انسان و جهاز هاضمه وی می‌شود را می‌توان عنوان کرونا داد(همان، ص ٣٥٨.). ابن منظور نیز تعریفی مشابه این را آورده است. (ابن منظور، ١۴١۴، ج١٣، ص: ٢۶٧.)

همچنین از مصباح المنیر چنین بر می‌آید که آنچه را صرفا از طریق شستشو با صابون می‌توان از بین برد می‌توان از مصادیق این ویروس دانست. (فیومی، ج٢، ص: ٣٣٢.) المحیط از آن به مرضی شایع و فراگیر تعبیر کرده است(صاحب بن عباد، ١۴١۴، ج١٠، ص: ۴۵١.).

ابن اثیر با استفاده از حدیثی آنرا به ***جارف***؛ (آنچه که می‌تراشد و با خود می‌برد) معنا کرده است:«و فی الحدیث ذکر «الطّاعون الجَارِفُ»، سمّی جَارِفاً لأنه کان ذریعا، جَرَفَ النّاسَ کَجَرْفِ السّیل.»(جزری ابن اثیر، ج۱، ص: ۲۶۲.)

بنابر این در مفهوم شناسی کرونا می‌توان گفت: «مجموعه‌ای از بیماری‌ها کرونا می‌گویند به گونه‌ای که این جمع مشترکاتی داشته، مسری بوده و جهاز هاضمه یا ریه و ... را درگیر نموده عملکرد هر کدام را مختل می‌سازند.»(«مرکز تحقیقات ویروس‌شناسی - ویروس کرونا». vrc.sbmu.ac.ir. دریافت‌شده در ۲۰۲۰-۰۱-۲۳.)

چیستی کرونا

واژه «کرونا ویروس» از کلمه زبان لاتین ""corōna یا کلمه یونانی ""κορώνη به معنی تاج یا هاله گرفته شده‌است. این واژه به مشخصه ظاهری ویریون‌ها (شکل عفونی ویروس) که در زیر میکروسکوپ الکترونی دیده می‌شود، اشاره دارد که حاشیه‌ای از سطح بزرگ و پیازدار داشته و یادآور تصویری از یک تاج سلطنتی، یا تاج خورشیدی است. از این رو کروناویروس را «ویروس تاج‌دار» نیز می‌نامند.(« .«corona - Wiktionary en.wiktionary.org. دریافت‌شده در ۲۰۲۰-۰۲-۲۵.؛ «چین؛ افزایش قربانیان کرونا به ۵۶ نفر / هشدار "وضعیت وخیم"». www.asriran.com. دریافت‌شده در ۲۰۲۰-۰۴-۱۱.)

معنای اصطلاحی کرونا

با توجه به مستحدثه بودن این ویروس اصطلاح فقهی خاصی را نمی‌توان برای آن بیان کرد و صرفا به یک تشبیه می‌پردازیم که قابل توجه است و به وضوح می‌توان تعاریف و معانی اصطلاحی پزشکی روز را نیز در آن مشاهده کرد(محمدبن عبدالرحمان، ج۲، ص: ۴۲۲.)

روایتی نورانی در کتاب کافی آمده است بدین مضمون: «**نوعی از ویروس است که چشم غیر مسلح قادر بر دیدن آن نبوده بلکه نیازمند ابزاری است تا بتوان آنرا مشاهده کرد.**»

قوله «ما لا یکاد یستبینه العیون» لما کان الغرض تفهیم معنی اللطیف للمخاطب و الواجب الاستشهاد بحیوان یعترف بوجوده، ذکر ﷺ أولا من الحیوان الصغار ما رآه المخاطب و کان من غایة الصغر بمثابة یقرب من أن لا یری و قد ثبت فی زماننا بمنظارات مکبرة وجود حیوان لا یری بالبصر اصلا (غیر ما یسمی بالمیکروب و الجراثیم و ویروس مما هو من خلیة واحدة) بل حیوان تام ذی رأس و بدن و جوارح و اشار إلیه ﷺ بعد ذلك بقوله لا تراه عیوننا و منه عامل الجرب فی الانسان و الحیوان...(مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج۴، ص: ۴۳)

کرونا در اصطلاح پزشکی

ویروس کرونا با نام علمیCoronaviruses ، خانواده بزرگی از ویروس‌ها هستند که بیماری‌های مختلفی را از سرماخوردگی معمولی گرفته تا سندرم حاد و شدید تنفسی یا همان) SARSسارس) را ایجاد می‌کنند. این ویروس‌ها در سال ۱۹۶۵ کشف شدند و مطالعه بر روی آن‌ها تا به‌طور مداوم تا اواسط دهه ۱۹۸۰ ادامه داشت.

همچنین این بیماری به نام سندرم نارسایی تنفسی خاورمیانه (Middle East respiratory syndrome coronavirus)شناخته شده‌است که به اختصارMERS-CoVخوانده می‌شود. کروناویروس‌ها دستگاه تنفسی فوقانی و تحتانی را در انسان‌ها درگیر می‌کند و عامل یک سوم سرماخوردگی‌های شایع در زمستان و بهار هستند.

ساختار ویروس‌های کرونا دارای یک ژنوم RNA معمولی است و افرادی که هم‌زمان دارای بیماری دیگری باشند و کودکان مبتلا به بیماری‌های قلبی، بیشتر در معرض خطر ابتلا به این بیماری هستند. معمولاً شدت سرماخوردگی که کروناویروس عامل آن باشد بیشتر است. کرونو ویروس‌ها بیشتر در حیوانات دیده می‌شوند، اما پنج نوع از آن‌ها دستگاه تنفسی بدن انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. تشخیص اینکه علت بیماری کرونو ویروس باشد یا خیر کمی مشکل است، چرا که برخلاف راینو ویروس‌ها به سختی در آزمایشگاه رشد و نمو می‌کنند.

تصویری از احکام اولیه و ثانویه در فقه اسلامی

مبنع، مبنا و اعتبار اصلی احکام فقه اسلامی یکی قرآن کریم است و از جمله این احکام، احکام ثانویه است از آیاتی که تصریح بر ضرورت احکام ثانویه می‌کند آیات سوره مبارکه حج است که فرمود: «وَ ما جَعَلَ عَلَیکُمْ فِی الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ(حج، ۷۸)» و نیز فرمود: ... «یرِیدُ اللّهُ بِکُمُ الْیسْرَ وَ لا یرِیدُ بِکُمُ الْعُسْرَ.(بقره، ۱۸۵)»

فلسفه اصلی تشریع احکام ثانویه نفی عسر و حرج (زنجانی، ۱۴۲۱، ج۱، ص: ۲۵۹.) است و بدین منظور شارع مقدس احکام خاصی(شیرازی مکارم، ۱۴۲۷ق، ص۲۱۵) در شرائط خاص (خلخالی،۱۴۲۷،کتاب الخمس و الأنفال؛ ج۱، ص: ۱۵۶.) برای مکلفان در نظر گرفته است.

در یک تقسیم بندی دقیق احکام شرعی به ظاهری و واقعی منقسم می‌شود، همچنین احکام واقعی به اوّلیه وثانویه از تقسیم بندیهای شناخته شده‌ای است که در تمام تحقیقات فقهی از آن یاد شده است.

احکام اوّلیه به حکم هایی گفته می‌شود که بر نفس اعمال واشیاء تعلق گرفته است؛ بدون در نظر گرفتن حالات وشرایط خاصی که ممکن است بر آنها عارض شود مانند وجوب صوم رمضان یا نجاست خمر. اما احکام ثانویه، چنانکه از نام آنها پیداست، حکمی است که به لحاظ عروض اضطرار، اکراه و دیگر اوصاف وحالاتی که گهگاه وبه طور غیر معمول بر موضوع خود مترتب می‌گردد؛ جعل می‌شود. برای مثال هرگاه روزه ماه مبارك رمضان (که حکم اوّلی آن وجوب است) برای کسی موجب ضرر ویا حرج شود یا اکراه بر افطار گردد، حرمت امساك یا جواز افطار، به عنوان حکم ثانوی، برای او وظیفه واقعی است(شیرازی مکارم، ۱۴۲۷ق، ص۲۱۵).

دو نکته در مورد احکام ثانویه

۱. احکام ثانویه مادامی است نه دائمی؛ بدین معنا که تمام احکام ثانویه بر محور موضوعاتش دور می‌زند، و هر زمان موضوع آن منتفی شود حکم نیز منتفی است و موضوع

ضرورت و اضطرار یك امر عارضی است که معمولًا پس از گذشتن مدّتی از بین می‌رود.

۲. احکام ثانویه معلول مصالح و مفاسد موقت و محدود است، پس از مرتفع شدن علت وضع حکم، آن حکم از بین می‌رود و موضوعی که محکوم به حکم ثانوی شده است بار دیگر محکوم به حکم اولی خود می‌باشد.(جعفری تبریزی،۱۴۱۹ ص: ۱۵۶)

تو صیه‌های اکید پز شکی روز و تشابه یا عینیت با موارد جریان احکام ثانویه در فقه

تأکید اکید بر لزوم قرنطینه و مراقبت و عدم خروج از محل اقامت.

این تأکید مؤکد پزشکان دقیقا با روایاتی همخوانی و تشابه دارند که در خصوص ابتلاء به مرضهای واگیر دار و ... تأکید بر لزوم اقامت مردم در شهرهای محل اقامت خود دارند؛ از جمله می‌توان به دو روایت ذیل اشاره کرد:

لزوم قرنطینه و مراقبت

۱. (محمد بن یعقوب، عن علی بن إبراهیم، عن أبیه، عن ابن أبی عمیر، عن حماد بن عثمان، عن الحلبی، عن أبی عبد اللهعليه‌السلام قال: سألت عن الوباء یکون فی ناحیة المصر فیتحول الرجل إلی ناحیة أخری{اطلاق دارد و شامل محله و شهر می‌شود}، أو یکون فی مصر فیخرج منه إلی غیره، فقال: لا بأس إنما نهی رسول اللهصلی‌الله‌علیه‌وآله عن ذلك لمکان ربیئة کانت بحیال العدو فوقع فیهم الوباء فهربوا منه فقال رسول اللهصلی‌الله‌علیه‌وآله، الفار منه کالفار من الزحف {فرار از بیماری مانند فرار از جبهه و جنگ است} کراهیة أن یخلو مراکزهم.)

به نظر صاحب نظران در فقه معاصر، در بیماری‌های مسری باید مراقبت داشته باشیم و تغییر و تحول هم اشکالی ندارد مگر امر مهم‌تری باشد. کادر بیمارستان می‌توانند آن را تخلیه کنند؟ اشکالی ندارد چرا که مانند میدان جنگ است. ورود در بیمارستان برای کادر درمانی آزاد است ولی باقی خیر. در خانه‌ای که قرنطینه است ورود برای اهلش آزاد و برای غیر ممنوع است.

۲. «و روی انّه إذا وقع الطاعون فی أهل مسجد فلیس لهم أن یفرّوا منه إلی غیره»

و ما رواه فی الوسائل عن علی بن جعفر فی کتاب عن أخیه موسی بن جعفرعليه‌السلام، قال:

سألته عن الوباء یقع فی الأرض هل یصلح للرجل أن یهرب منه قال: یهرب منه ما لم یقع فی مسجده الذی یصلی فیه فإذا وقع فی مسجده الذی یصلّی فیه فلا یصلح له الهرب منه، انّ المساجد ملاذ عباد اللّه فی دفع البلایا عنهم» (الاشتهاردی، ۱۴۱۷ ج۶، ص: ۱۱۹؛ صدوق، محمّد بن علی بن بابویه، معانی الأخبار، ۱۴۰۳ ه ق ص: ۲۵۵)

۳. تأکید بر رعایت مسائل بهداشتی و ضد عفونی وسائل پزشکی و ...

دقیقا در خصوص استفاده از وسائل پزشکی در فقه چنین بحثی وجود دارد:

هرگاه ابزار و لوازم پزشکی به ویروس بیماری‌های مسری، آلوده باشد، پزشك حق ندارد قبل از استریل کردن و رفع آلودگی، آنها را مورد استفاده قرار دهد و در صورتی که با علم و اطلاع از آلودگی، اقدام به استفاده از آنها بنماید و موجب سرایت بیماری گردد، ضامن است. (لنکرانی، ص: ٦٧)

نتیجه

احکام ثانوی، احکامی است که به جهت عروض بعضی حالات خاص، وضع می‌شوند مانند موارد عسر، حرج، ضرر و یا مقدّمیت که سبب وجوب مقدّمه می‌شود و یا تقیه که بعضی از احکام را تغییر می‌دهد. در این گونه موارد، احکام ثانویه، احکام اوّلیه را تحت تأثیر قرار می‌دهد و به حکم دیگری مبدّل می‌سازد. در نهایت، بدان جهت که احکام ثانویه معلول مصالح و مفاسد موقت و محدود است، پس از مرتفع شدن علت وضع حکم، آن حکم از بین می‌رود و موضوعی که محکوم به حکم ثانوی شده است بار دیگر محکوم به حکم اولی خود می‌باشد.

پویایی و انعطاف پذیری فقه اسلامی در نوع موضع گیری آن با شرائط خاص و اضطراری به وضوح قابل مشاهده است؛ رابطه آن با چنین شرائطی کاملا تعاملی و مثبت است؛ از جمله شرائط خاص بروز پدیده‌ای خاص تحت عنوان ویروس کرونا است که با اجرای احکام ثانویه معلوم شد رابطه تعاملی مثبت بین جدیدترین نظریه‌های پزشکی روز و فقه اسلامی وجود دارد.

فقیه می‌تواند در احکام اولیه طبق ادله شرعیه و موازین فقهی و آنچه را که استنباط نموده

بیان کند و فتوا بدهد. در مورد احکام ثانویه نیز می‌تواند مانند شرایط ضرورت، ضرر و حرج حکم خدا را اعلام کند. اطاعت مردم از فقیه جامع الشرائط در کلیه این موارد وظیفه اسلامی است و این نوع اختیار را «ولایت در فتوا» می‌گویند.

تحقیق و پیشنهاد

با توجه به اینکه این بحث از ابحاث مستحدثه بوده و ابعاد مختلفی دارد که می‌توان از منظرهای متعدد فقهی، کلامی و تاریخی پیرامون آن تحقیق کرد، لازم است محققین بزرگوار و زحمتکش در خصوص موارد ذیل بذل وسع نموده خدمت علمی دیگری را به جامعه علمی تقدیم نمایند.

جهات بحث در مسأله کرونا

مسئله‌ی جدید ویروس کرونا از نظر فقهی در جهات مختلف قابل بررسی است.

وقتی این مسئله را بر دین عرضه می‌داریم در جهات ذیل می‌شود بحث کرد:

۱. از جهت اینکه چه هست (بحث هستی شناسی و توحید.)

۲. گاهی باید از مباحث اخلاقی مورد بررسی قرار گیرد.(بحث اخلاقی).

۳. از جهت فعلی باید از افعال مکلفین بحث کنیم. (بحث فقهی).

جهات فقهی بحث کرونا

در مسأله‌ی فقهی به چند سوال باید پاسخ داد:

۱. فقه کرونا یا مسأله کرونا؟

نباید بگوییم فقه کرونا، زیرا پسندیده نیست. بلکه می‌توان گفت مسئله‌ی کرونا. یعنی یک مسئله‌ی جزیی در عالم اتفاق افتاده باید چه کنیم؟

تعبیری داریم که «عالم، کهنه کتابی است که اول به آخرش افتاده است.» ما باید زمان شناس باشیم. پس مسئله‌ی کرونا را باید بدانیم نه فقه کرونا و همچنین باید جوابهای کلی را نسبت به موضوع جدید استخراج نموده و تطبیق نماییم.

۲. نسبت سنجی یا کلی نگری؟

پس از دقت در بحث به این نتیجه می‌رسیم که ما باید نسبت سنجی کنیم؛ مثلا بحث کرونا نسبتش با فرد چه نسبتی است و با جمع چه نسبتی دارد؟ و در کدام ابواب فقهی می‌آید؟ یک مسئله ممکن است در ابواب مختلف فقهی قرار گیرد؟ پس این در بحث زمان قرار می‌گیرد. حتی می‌توان گفت می‌شود با عناوین مختلفی تزاحم داشته باشد.

۳. فقه بالمعنی الاعم یا بالمعنی الاخص؟

اگر چنانچه عنوان «بلاء» را به کرونا بدهیم باید سراغ فقه بالمعنی الاعم رفت و در این دائره بحث کرد.

کتابنامه

قرآن کریم.

«**مرکز تحقیقات ویروس‌شناسی - ویروس کرونا**». vrc.sbmu.ac.ir. دریافت‌شده در ۲۳-۰۱-۲۰۲۰.

corona – Wiktionary». en.wiktionary.org. دریافت‌شده در ۲۵-۰۲-۲۰۲۰.؛ «چین؛ افزایش قربانیان کرونا به ۵۶ نفر / هشدار "وضعیت وخیم"». www.asriran.com. دریافت‌شده در ۱۱-۰۴-۲۰۲۰.

Smith, Richard D (۲۰۰۶). "Responding to global infectious disease outbreaks: Lessons from SARS on the role of risk perception, communication and management". Social Science & Medicine. ۶۳ (۱۲): ۳۱۱۳-۲۳. doi:۱۰.۱۰۱۶/j.socscimed.۲۰۰۶.۰۸.۰۰۴. PMID ۱۶۹۷۸۷۵۱.

ابن منظور، ابو الفضل، جمال الدین، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، ۱۵ جلد، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع – دار صادر، بیروت – لبنان، سوم، ۱۴۱۴ ه ق

اشتهاردی، علی پناه، **مدارك العروة** (للإشتهاردی)، ۳۰ جلد، دار الأسوة للطباعة و النشر، تهران – ایران، اول، ۱۴۱۷ ه ق

تبریزی، جعفر سبحانی، **الرسائل الأربع** (للسبحانی)، ۴ جلد، مؤسسه امام صادق علیه السلام، قم – ایران، اول، ۱۴۱۵ ه ق

تبریزی، جعفری، محمد تقی، **رسائل فقهی** (علامه جعفری)، در یك جلد، مؤسسة منشورات کرامت، تهران – ایران، اول، ۱۴۱۹ ه ق

جزری، ابن اثیر، مبارك بن محمد، **النهایة فی غریب الحدیث** و الأثر، ۵ جلد، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم – ایران، اول، ه ق

جمعی از مؤلفان، **مجله فقه اهل بیت**علیهم‌السلام (فارسی)، ۵۶ جلد، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم‌السلام، قم – ایران، اول، ه ق

زنجانی، عباس علی عمید، **فقه سیاسی** (عمید)، ۳ جلد، انتشارات امیر کبیر، تهران – ایران، چهارم، ۱۴۲۱ ه ق

شوشتری، سید محمد حسن مرعشی، **دیدگاه‌های نو در حقوق**، دو جلد، نشر میزان، تهران –

ایران، دوم، ۱۴۲۷ ه ق

شیرازی، ناصر مکارم، **تعزیر و گستره آن**، در یك جلد، انتشارات مدرسة الإمام علی بن أبی طالب علیه السلام، قم – ایران، اول، ۱۴۲۵ ه ق

شیرازی، ناصر مکارم، **دائرة المعارف فقه مقارن**، در یك جلد، انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، قم – ایران، اول، ۱۴۲۷ ه ق

صاحب بن عباد، **کافی الکفاة**، اسماعیل بن عباد، المحیط فی اللغة، ۱۰ جلد، عالم الکتاب، بیروت – لبنان، اول، ۱۴۱۴ ه ق

فیومی، احمد بن محمد مقری، **المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی**، در یك جلد، منشورات دار الرضی، قم – ایران، اول، ه ق

لنکرانی، محمد فاضل موحدی، **احکام پزشکان و بیماران** (فاضل)، در یك جلد، ه ق

مازندرانی، محمد صالح بن احمد بن شمس سروی، **شرح الکافی**، ۱۲ جلد، المکتبة الإسلامیة، تهران – ایران، اول، ۱۳۸۲ ه ق

محمود عبد الرحمان، **معجم المصطلحات و الألفاظ الفقهیة**، ۳ جلد، ه ق

نجومی، سید مرتضی حسینی، **الرسائل الفقهیة** (للنجومی)، در یك جلد، قم – ایران، اول، ه ق

واسطی، زبیدی، حنفی، محب الدین، سید محمد مرتضی حسینی، **تاج العروس من جواهر القاموس**، ۲۰ جلد، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت – لبنان، اول، ۱۴۱۴ ه‍ق.